

УДК: 355:929 Срб А.
COBISS.SR-ID 120966921
DOI број: 10.5937/vig2301045V

Језик рада: Српски
Примљен: 04. 05. 2023.
Прихваћен: 27. 06. 2023.
Тип рада: Оригинални научни рад

проф. др Јарослав В. Вишњаков

Катедра светске и националне историје
МГИМО Институт МСП Руске Федерације
Москва (Руска Федерација)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

АЛЕКСАНДАР СРБ – СРПСКИ ОФИЦИР У РУСКОЈ СЛУЖБИ*

АПСТРАКТ: Рад представља скицу за биографију пуковника српске војске Александра Срба, који је био учесник кључних догађаја у политичкој историји Србије и Русије на почетку XX века; чак је и директно утицао на њихов исход. Учествовао је у државном удару 1903. године, као и у свим заврзламама српске политике почетком XX века. Био је активни члан организације „Уједињење или смрт”. Године 1916. стигао је са Крфа у Русију где се ангажовао на формирању Српског добровољачког корпуса. Учесник је и сведок револуционарних дешавања у Русији 1917. године. Проучавање његове биографије препуне непознаница, пружа могућност за боље разумевање контекста бурних политичких догађаја који су се одиграли у Србији и Русији почетком XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Срб, Драгутин Димитријевић – Апис, Карађорђевићи, Србија, Српски добровољачки корпус, Добруца

У Београду је, 29. маја 1903. године, изведен војни пуч као резултат систематске кризе државних институција младе српске краљевине. Официри београдског гарнизона лишили су живота

* Са руског језика текст превео пуковник др Далибор Денда.

краљевски пар Александра и Драгу Обреновић и на престо довели Петра I Карађорђевића, учесника Босанско-херцеговачког устанка (1876) и унука вожда Првог српског устанка (1804–1813) Карађорђа Петровића. Аутор ових редова више пута је писао о узроцима, околностима и последицама овог чина, укључујући и већи број радова објављених у руском Војноисторијском часопису (*Военно-исторический журнал*). Био је то кључни догађај не само у српској већ и у европској историји онога доба, будући да је 1911. године део официра који су учествовали у војном удару из 1903. године формирао тајну организацију „Уједињење или смрт“ („Црна рука“) која је била директно повезана са трагичним догађајима у Сарајеву који су послужили као повод за избијање Првог светског рата.¹ У вези с тим, треба указати на једну надарену интригантну личност српске војно-политичке историје првих деценија XX века. Пуковник Александар Срб био је учесник мајских догађаја из 1903. године и активни члан организације „Црна рука“ који је, заједно са групом српских официра, 1916. године стигао са Крфа у Русију. То га је спасло осуде у „Солунском процесу“, али не и погибије у вихору револуционарних догађања која су захватила бивше Руско Царство. Његова биографија, за разлику од биографија већине чланова „Црне руке“, није потпуно истражена. Међутим, из кратке службене забелешке, коју је сам саставио у лето 1917. године, може се закључити да је био прекаљени трупни официр.

„АЛЕКСАНДАР ИГЊАТИЈЕВИЧ СРБ

артиљеријски пуковник

Војно образовање стекао:

1. У српској Војној академији
2. У Генералштабној академији и у складу са прописима био је на трупној пракси у свим јединицама српске војске
3. У Артиљеријској школи гађања за пољску артиљерију (системи Шкода и Шнајдер – Кане) и за хаубичку артиљерију калибра 12 и 15 цм.

¹ Ярослав В. Вишняков, „Балканы: хватка Чёрной руки“, *Военно-исторический журнал*, № 5 (1999), 34–47; Ярослав В. Вишняков, „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками. Военный переворот 29 мая 1903 года и его последствия для политической жизни Сербии“, *Военно-исторический журнал*, № 3 (2001), 68–77; Ярослав В. Вишняков, „Чёрная рука“ в сербской политике начала XX века“, *Военно-исторический журнал*, № 10 (2014), 8–13; Ярослав В. Вишняков, „Прочь мундир! Вы или мы! Раскол сербского офицерского корпуса после переворота 1903 года“, *Военно-исторический журнал*, № 2 (2021), 75–80.

Командне дужности у ратовима:

1. 1912 г. командовао пољском батеријом 75 мм. и хаубичком батеријом 12 цм.
2. 1913 г. командовао Хаубичким дивизионом (система Круп)
3. 1914 г. командовао Хаубичким дивизионом 12 и 15 цм (систем Шнајдер–Кане).
4. 1915 г. командовао Комбинованим артиљеријским одредом од девет батерија (5 пољских и 4 тешке) у време Макензенове офанзиве на Србију.

Служба у штабовима оперативне војске:

1. У оперативном одељењу штаба Треће армије током 1914 г. (месец и по дана).
2. Помоћник начелника штаба Трупа Одбране Београда (3 месеца).
3. В. д. начелника штаба Друге српске добровољачке дивизије у Русији (месец и по дана)
4. Начелник контраобавештајног одељења штаба Српског добровољачког корпуса у Русији (месец и по дана).

Са штабних дужности прекомандован сам у оперативну војску по сопственом захтеву. Формирао специјалне одред и командовао њима:

1. У Србији 1915 г.
2. У Румунији 1916 г., где сам пребацивао Дунавом из Србије у Румунију наше одбегле ратне заробљенике (више од 360 руских војника).

У авиацији:

Извршавао сам авионом специјалне задатке добијене од српске Врховне команде у време ратних дејстава.

Рањен сам три пута.

Одликован сам српским војним одличјима, укључујући и медаље за храброст и две 'Карађорђеве звезде'.

Специјализација – тешка артиљерија.

Потпис: пуковник Александар Срб".²

Овај сувопарни текст о официрским дужностима Александра Срба осветљава мало познате али изузетно важне податке, како за политичку историју Србије уочи Првог светског рата, тако и за догађаје из историје српско-руских односа 1914–1917. године, у којима он није био само обичан учесник већ је на њих и непосредно утицао.

² Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА). Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л.235.

Мајски преврат 1903. године довео је до раскола како међу структурама на власти у Србији, тако и међу официрским кором, који је представљао опасност по несметан и стабилан развој земље. „У садашњим околностима Србији је потребна чврста контрола над војском, али ни краљ Петар ни његов министар војни до сада нису предузели ништа значајно у вези с тим. Они до сада нису чак издали ни било какво наређење о ограничавању права војних лица да иступају у новинама, од чијег писања је учињена штета већ очигледна”, писао је руски војни аташе И. Н. Сисојев.³ С једне стране, организатори преврата којима је новоизабрани краљ Петар I Карађорђевић дуговао престо задобили су готово потпуни утицај, како на Двору, тако и у руковођењу војском, док је, с друге стране, значајан број официра био или отпуштен из службе или премештен из Београдског гарнизона на мање значајне дужности у провинцији. У јулу 1903. године, отправник послова руског београдског посланства В. В. Муравјов-Апостол-Коробин са забринутошћу је извештавао о подели у војсци на две групације: заверенике и оне који нису учествовали у догађајима од 29. маја. Према сазнањима руског отправника послова, другу групу су предводили бивши ађутанти почившег краља Александра – Милић и Савић.⁴ Међутим, руски војни аташе у Београду, пуковник И. Н. Сисојев је приметио да „завереника” има „тек нешто између 100 и 200, сконцентрисаних углавном у Београду, а да су против њих сви остали официри, који долазећи к себи од почетног шока изазваног терором, почињу све гласније да се буне”. У Нишу, ратној престоници Србије, почео је да се формира анти-заверенички покрет на широким основама на чијем челу је био капетан М. Новаковић. Истрага о околностима ове завере извела је на оптуженичку клупу 27 официра,⁵ а сам Новаковић, који је на суду одржао брилијантан говор о потреби хитног отпуштања из војске свих официра умешаних у заверу, осуђен је на две године затвора. Нажалост, није могао да се проведе у дело предлог једног професора из Беча да се опреми велика експедиција на Северни пол у чији састав би ушли сви учесници пуча. „На тај начин би, према речима

³ РГВИА. Ф. 400., оп.4., д. 313., л. 65. Руски војни аташе посебно је истицао да „јадна и необуздана српска штампа” посебно негативно утиче на пропадање српске војске. „У новинама се стално објављују чланци, писма и коментари официра, у којима се критикују одлуке власти, врше се лични обрачуни и износи прљав веш. Недавно је у новинама штампано писмо испод кога је стајао потпис *један од завереника*”. Исто. Л. 72.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ). Ф. Политархив, д. 499, л. 63 (об) - 64.

⁵ Dragiša Vasić. *Devetsto treća (Majski prevrat)* (Beograd: Štamparija Tucović, 1925) (reprint izd. 2000), 176–177.

професора, под прихватљивим изговором, сви завереници били уклоњени из земље на три до четири године, након чега би се можда вратили са таквим научним открићима која би стране владе натерала да забораве на трагедију у конаку”.⁶

И. Н. Сисојев је, такође, истакао и решеност неких официра да елиминишу четворо-петоро главних учесника пуча: „Недавно је један официр, човек озбиљан, средњих година”, писао је руски војни аташе, „изјавио: запамтите моје речи, за две до три године од 10 'главних завереника' ни један више неће бити у животу, а узрок њихове смрти засигурно неће бити болест”.⁷ Те претње су убрзо почеле да се остварују, а Александар Срб требало је да буде једна од потенцијалних жртава најављених убистава. С тим у вези, И. Н. Сисојев је, у извештају од 4. новембра 1903. године, саопштавао: „Преживели учесници убиства краљевског пара налазе се у сталној опасности. Већ су се десила два покушаја напада на њих, због чега су предузели мере предострожности. Наиме, крајем минулог лета, једне вечери у дубоком мраку, у биваку подофицирске школе, на чијем челу се налази један од главних убица краљевског пара Обреновића, капетан Лука Лазаревић, до сада непознати коњаник журно је дојахао до Лазаревићевог шатора у коме је горела свећа, испалио неколико хитаца у том правцу а затим побегао, не повредивши Лазаревића. Други покушај атентата десио се исте вечери у околини Београда, на поручника Срба (презиме), који је такође био један од завереника од 29. маја. На њега је Н. Н. лице испалило неколико хитаца из револвера, али стрелац, вероватно због мрака, није погодио Срба, већ му је само на два места пробушио пелерину. Влада је пажљиво прикрила ова два случаја и они нису доспели у штампу”.⁸

У годинама након Мајског преврата, Александар Срб је активно учествовао у бурним политичким збивањима у српској краљевини. Посебно тешке биле су 1908. и 1909. година. Овај период обележили су не само догађаји везани за анексиону кризу,⁹ већ и све веће заоштравање династичког питања праћено претњама да ће Карађорђевићи изгубити престо. Дошло је и до скандала у вези са абдикацијом најстаријег сина краља Петра I Карађорђевића, принца Ђорђа, који је имао

⁶ Владимир А. Теплов, *Сербская неурядица* (Санкт Петербург: типо-лит. В. В. Комарова, 1903), 39.

⁷ РГВИА. Ф. 400, оп. 4. д. 313, л.77(об).

⁸ РГВИА. Ф. 400. Дело 313. Л. 98-103 (об).

⁹ Аустроугарска је 1908. године анектирала турске покрајине Босну и Херцеговину, које је претходно окупирала у складу са одлукама Берлинског конгреса из 1878. године. Тај догађај који је изазвао општу политичку кризу у Европи, сматра се кораком ка избијању Првог светског рата.

веома раздражљив и неуравнотежен карактер, неспојив, како су многи веровали, са титулом престолонаследника. Почетком 1909. године, део завереника на челу са Драгутином Димитријевићем (Аписом) и Дамњаном Поповићем, због заоштрених односа са Двојном монархијом и разочарања у новог монарха у вези с тим, намеравао је да изведе још један државни удар. Међутим, како нико од њих није био присталица републике, нису могли да се сложе око новог кандидата за краљевску круну. Међу њима је управо Александар Срб био један од оних који су се противили уклањању владајуће династије. То питање довело је до раскола међу официрима који су учествовали у Мајском преврату.¹⁰ У међувремену, у марту 1909. године, без знања Скупштине, која је стављена пред свршен чин, Ђорђе се одрекао права на престо у корист свог брата Александра. Последица ових догађаја био је отворени сукоб између дела официра, који су 1911. године формирали организацију „Уједињење или смрт“ („Црна рука“), и престолонаследника Александра, коме се њен будући вођа Драгутин Димитријевић (Апис) усудио отворено да запрети: „Мислите ли да смо ми ризиковали главу, да би се ви свађали и играли се с престолом? Верујте ми да смо у стању још једном да ставимо главу у торбу“.¹¹ Резултат овог непријатељства био је чувени Солунски процес, који је окончан извршењем смртне пресуде над Д. Димитријевићем и његовом двојицом сарадника – Љубом Вуловићем и Радом Малобабићем.

Са избијањем Првог светског рата почиње нова прекретница у каријери А. Срба, који је 1916. године, заједно са групом српских официра са Крфа, стигао у Русију да регрутује људство и формира Српски добровољачки корпус.¹² У почетку је руска Врховна команда планирала да корпус употреби на Југозападном фронту, где је после успешне Брусиловљеве офанзиве, 1916. године, и обећаних јој територија Трансилваније (Ердељ), Баната и дела Буковине, августа 1916. године Румунија ушла у рат на страни Антанте. Касније је било планирано пребацивање српских дивизија на Солунски фронт.

¹⁰ Видети више: Васа Казимировић, *Црна Рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903 г. до Солунског процеса 1917 године* (Крагујевац: Призма, 1997), 299–300.

¹¹ Архив САНУ (даље: АСАНУ). Бр. 11451. Такође видети и: Девид Маккензи, *Апис. Генијални конспиратор* (Москва: Фолиум, 2005), 125.

¹² Ярослав В. Вишняков, „Сформирование этого корпуса представляется делом... глубоко государственным. Сербский добровольческий корпус в России в годы Первой мировой войны“, *Военно-исторический журнал*, № 11 (2021), 44–53; *Југословенски добровољачки корпус у Русији* (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954); Никола Б. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*. (Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977); Никола Б. Поповић, *Срби у грађанском рату у Русији: 1918–1921*. (Београд: Институт за савремену историју, 2005); Никола Б. Поповић, *Србија и руска револуција 1917–1918*. (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

Истовремено, у контексту ратних операција на румунском фронту, као и формирања и употребе Српског добровољачког корпуса, треба скренути пажњу на један мање познат детаљ: реч је о покушају формирања специјалног диверзантског одреда, који је током борби за Добруцу, у јесен 1916. године, требало да буде пребачен на територију Србије коју су окупирале аустроугарске и бугарске трупе, да би тамо водио герилски рат. Кључна личност у реализацији ових планова био је Александар Срб.

Средином октобра 1916. године, командант Српског добровољачког корпуса Михаило Живковић послао је начелнику штаба Одеског војног округа генералу Н. А. Марксу извештај следећег садржаја: „Добио сам информацију да је после повлачења српске војске кроз Црну Гору и Албанију значајан број (25.000–30.000) српских војника остао у различитим деловима Србије, од којих је у овом тренутку по шумама и планинама организовано неколико мањих одреда за извођење герилских акција”. На основу тог извештаја, командант Српског добровољачког корпуса предлагао је да се што пре заврши са формирањем те јединице, а затим да се „корпус пребаци преко Дунава, у складу са развојем ситуације, по могућности у близини ушћа Тимока у Дунав, и да се отпочне са борбеним дејствима у Тимочкој крајини у заједници са до тада формираним герилским одредима у планинама источне Србије (...)” „Ситуација ће диктирати”, напомиње даље генерал, „даљи ток дејстава, али би у сваком случају ангажовање корпуса у том правцу представљало озбиљну диверзију како у односу на Добруџански тако и у односу на Солунски фронт”.¹³ У наведеном случају генерал је имао у виду српске војнике и друге избеглице из Тимочке крајине који су током непријатељске офанзиве пребегли из српске области Кључ у Румунију. На тај начин Живковић је рачунао да ће успети да постигне два циља. С једне стране, да се корпус употреби у складу са стратешким плановима руске Врховне команде на румунском фронту, а, с друге стране, да узме учешћа у ослобођењу сопствене земље од окупатора, пре свега Бугара, и да успостави стабилну везу са Солунским фронтом, директно координишући своје даље акције са српском Врховном командом. На овај начин је руски главни штаб поново, први пут након пада Србије, имао могућност да добије податке о дешавањима на њеној територији.¹⁴

¹³ РГВИА. Ф. 1837. Оп.9. Д. 977 Л. 33-34.

¹⁴ Константин К. Звонарев. *Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг.* (Репринт издания 1929 г.) (Киев: Издательский дом "Княгиня Ольга", 2005), 242.

Брзо организовање ове диверзије у бугарској позадини било је од посебне важности, јер је могла значајно утицати на Битољску операцију, започету у јесен 1916. године, током које је српска војска претрпела осетне губитке. Према подацима које даје српски војни историчар Далибор Денда за 1916. годину, у току борбених дејстава на Солунском фронту из строја је избачено 27.965 српских војника, од којих је 7.208 смртно страдало.¹⁵

Ова идеја наишла је на позитиван пријем у руској Врховној команди (Ставка). Координација свих тих активности стога је поверена руском војном аташеу у Букурешту Татаринову, коме су били непосредно потчињени Александар Срб и капетан фрегате Ратманов, којем је, као помоћнику команданта Дунавске експедиције за специјалне намене М. М. Весјолкину, било наложено да организује снабдевање и позадинско обезбеђење одреда.¹⁶ Штавише, у извештају Татаринова, послатом почетком септембра 1916. године, апострофирано је да је румунска Врховна команда спремна да пружи „сваку помоћ” у организовању овог подухвата: „Према плану потпуковника Срба, прво је било потребно успоставити везу са српском обалом, организовати обавештајну мрежу ради праћења транспорта немачких и турских трупа железничком линијом Београд – Ниш ка Зајечару и Неготину, затим организовати четнички покрет а потом, након пребацивања са румунске на српску страну реке, подићи устанак у правом моменту”.¹⁷

¹⁵ Далибор Денда, „Российский союзник на Балканах: сербская армия 1914-1918 гг. (Численность, организация, структура, снаряжение)”, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*. Сб. статей, Редколлегия: Константин В. Никифоров, Миле Белаяц, Александр А. Силкин. (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 69.

¹⁶ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 32. Средином октобра 1916. године, М. М. Весјолкин је упутио захтев Главног штабу Морнарице да му се ради „организовања и наоружавања српских четника које је у Турн Северину сакупио капетан фрегате Ратманов” достави у Рени неопходно наоружање и муниција. На том списку се наводи:

1. 200 пушака – 500.000 метака (било ког система).
2. 2000 ручних бомби.
3. 8 митраљеза (4 обична и 4 противавионска) са по 10.000 метака.
4. 8 пољских телефона на реон од 40 километара.
5. 2000 метара изолованог кабла.
6. 400 револвера – 500.000 метака.
7. Маказа за жицу – 60.
8. 200 пакетића пироксилинског експлозива.
9. Шатори за 400 људи.
10. Инжењеријских лопата – 200.
11. Мотика – 400.
12. Порција и чутурица – 400.

Према: РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 32.

¹⁷ Исто, Л.4-5.

О озбиљности намера руске Врховне команде у вези са наведеним сведочи и телеграм који је Ставки, крајем августа 1916. године, послао командант Одеског војног округа генерал Н. А. Маркс, у којем је посебно нагласио: „Крајем маја ове године стигао је у Одесу са острва Крф један четник из чувеног четничког одреда сада већ покојног мајора (Војислава – прим. прев.) Танкосића¹⁸ и понудио своје услуге начелнику штаба 2. српске добровољачке дивизије потпуковнику Србу, изјавивши да намерава да пређе у Србију, успостави везу са остацима српске војске који се крију по планинама и са четницима, да шаље извештаје о ситуацији у Србији, те да поступа у складу са инструкцијама које буде добијао. (...) У складу са прикупљеним информацијама, потпуковник Срб ће, на мој предлог, а по претходно добијеној сагласности команданта 2. српске дивизије, и уз знање штаба Југозапад-ног фронта, у наредних неколико дана отићи у Румунију, где ће га у близини границе са Србијом чекати око 40 четника, уз чију помоћ ће настојати да организује ударне јединице састављене од четника и војника, изради план за предстојећа активна дејства, и надаље настави да командује четницима, читаво време одржавајући с њима везу преко својих емисара, и да притом организује што ширу обавештајну мрежу на територији окупиране Србије и у западном делу Бугарске. Када наступи погодан моменат, потпуковник Срб намеран је да подигне устанак у Србији. Избегавајући директну борбу са непријатељем, четници ће водити герилски рат, дизати притом у ваздух мостове, наносити штету путној инфраструктури, реметити телеграфске и телефонске везе итд”.¹⁹ Истовремено, планови А. Срба били су, по свему судећи, заједнички рађени са Врховном командом и укључивали су координацију над активностима свих четничких одреда који су деловали на територији окупиране Србије, тим пре што се 15(28). септембра 1916. године десио један важан догађај у историји српског отпора окупацији. Тада је, наиме, познати четнички војвода Коста Пећанац прелетео авионом са аеродрома у Грчкој и спустио се иза непријатељских линија у село Механа. Тај догађај се с правом сматра једним од првих покушаја ваздушног десанта. Једна од последица доласка Пећанца било је и избијање Топличког устанка против бугарских окупатора, почетком 1917. године, који је убрзо угушен изузетно суровим мерама.

¹⁸ Мајор Танкосић је био етаблирани члан српске политичке организације „Уједињење или смрт” („Црна рука”). Захтев за његовим хапшењем налазио се у 7. тачки познатог ултиматума, који је Аустроугарска упутила Србији месец дана након атентата на престолонаследника Франца Фердинанда. У борбама око Пожаревца, 1915. године, Танкосић је био тешко рањен и убрзо умро од последица рањавања.

¹⁹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 1-2.

Интересантно је напоменути да је у исто време, дакле септембра 1916. године, авион затражио и потпуковник Александар Срб, што може указивати на координиране планове српске Врховне команде на Солунском фронту и команде Српског добровољачког корпуса о организацији ширег устанка на територији окупирани Србије. На то указује и телеграм Татаринова, упућен Ставки 16(29). септембра 1916. године: „потпуковник Срб тражи да му доставим два километра кабла за полагање дуж Дунава, како би ступио у телеграфску и телефонску везу са српским четницима у Србији. Ако бисмо успели да обезбедимо један такав кабал, молим да се он пошаље у Јаши потпоручнику Корнилову да ми га преда. Исто тако, потпуковник Срб је молио да му се пошаље на располагање и један официр са тимом (...) како би их припремио за задатке који су стајали пред њима у будућности. Исто тако, потпуковник Срб ме је замолио да му, ако је могуће, обезбедим авион за одржавање везе са Србијом, која се до сада одржава голубовима писмоношама. Како сам већ известио, имам на располагању наш апарат 'Моран' са мотором 'Гном', који сам (...) добио право да поклоним Румунима и који сам задржао, а који бих хтео сада да пошаљем 47. корпусу. Ако нема никаквих препрека, ја бих тај апарат могао да ставим на располагање потпуковнику Србу”.²⁰ Овај захтев руског војног аташеа одмах је одобрен. У добијеном одговору писало је: „Доноси се специјално наређење да се кабал пошаље у Јаши потпоручнику Корнилову. Куриру је наложено да сазна од начелника станице у Јашију адресу потпоручника Корнилова. Наш аероплан 'Моран' можете ставити на располагање потпуковнику Србу”.²¹ Међутим, да би се дошло до тачних детаља о начину на који је овај авион коришћен и које задатке је уз његову помоћ требало да изврши Срб (о чему постоје штурини наводи у његовим белешкама), требало би даље наставити истраживања, како материјала на руском језику, тако и грађе из српских архива. Ратна срећа која се у Добруци променила на штету руске војске ставила је тачку и на дотадашње планове Александра Срба.

Међутим, његов рад није био ограничен само на наведене планове. До нове промене у његовом каријерном путу долази са вихором револуционарних догађаја који су захватили Русију 1917. године. Као и бројни српски официри чланови „Црне руке” који су се тада затекли у Русији, и он је успео да пређе у руску војну службу, чиме је избегао суђење на Солунском процесу који је започет против челника те организације. Руски војни аташе при српској Врховној коман-

²⁰ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 15–16.

²¹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 1198. Л. 19.

ди В. А. Артамонов је о томе известио у телеграму од 30. јула 1917. године: „У вези са суђењем завереницима српска влада спроводи чистку војске од старешина умешаних у заверу. Генерал Божановић избрисан је са списка резервних официра, а 42 официра, у великој већини генералштабна, пензионисани су и исељени на Корзику. Sprema се додатно суђење генералштабном пуковнику (Милутуну – прим. прев.) Лазаревићу, и истовремено суђење у одсуству потпуковницима (Божину – прим. прев.) Симићу, Србу и (Војиславу – прим. прев.) Гојковићу, истакнутим члановима организације који се нису вратили из Русије супротно наређењима српске Владе. Њихов пријем у нашу службу оставио је тежак утисак на краљевића и званичне кругове, који у томе виде мешање у унутрашње ствари Србије”.²² Као свој одговор на догађаје, 10. јуна 1917. године ови официри су саставили отворени апел у коме се посебно истицало да „та подла афера у Солуну, изведена у строгој тајности и сакривена мерама строге цензуре, (...) и цинично саопштена савезничким владама као сплетка, представља до сада не запамћено одсуство здравог разума, истинољубивости и захвалности. Треба рећи да су места ових ухапшених официра већ одавно и систематски заузимао официри и чиновници који су били миљеници бившег аустрофилског краља Александра Обреновића. Ова појава је веома учестала и баца додатну светлост на аферу са Солунским процесом. Заиста је ружна и нечувена та склоност српских владајућих кругова да се по сваку цену свете, у моменту када измучени српски народ с правом чека своју физичку обнову и одмор од дуготрајних патриотских напора. Искрено говорећи, тешко је замислити ничим не уздрману равнодушност са којом Пашићева влада подржава и чак саучествује у најцрњим грешкама и реакционарним догађајима у Солуну”.²³

Догађаји из фебруара 1917. године негативно су се одразили и на стање у Српском добровољачком корпусу. До априла 1917. године дисциплина у корпусу је катастрофално опала, док је у српским дивизијама завладала готово апсолутна анархија. У таквој ситуаци-

²² РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 686. Л. 272–273.

²³ АВПРИ. Ф. *Политархив*, оп. 482, д. 4058, л. 12. Може се приметити да се руска привремена влада трудила да утиче на судбину оптужених. Министар иностраних послова М. И. Терешченко је, 17. маја 1917. године, упутио телеграм отправнику послова при српској влади Б. П. Пелехину, у којем је истакнуто: „Мотивисани искреном жељом да спречимо све оно што би могло да умањи наше симпатије према српском народу и ослаби политичке везе међу нама, дозвољавамо себи да скренемо пажњу Влади Србије на те догађаје, и мишљења смо да би најбоље било да се са њима прекине. Такође се надамо да Влада Србије у овом нашем добронамерном апелу неће видети мешање у унутрашње ствари Србије”. Према: РГВИА. Ф. 2000, д. 7420, л. 7.

ји код једног дела официра ове јединице поново се јавила идеја да се од дела официра и војника који су напустили корпус формира герилски одред под командом Александра Срба, како је и раније било предвиђено. Тако је, на пример, заставник Иљински саставио посебан извештај у којем је дословно писало: „Сматрам да треба поздравити жељу војника који су иступили из корпуса, а који иначе представљају веома добру и увежбану борбену снагу, и дати им могућност да се организују и боре у редовима наше армије. У том циљу било би пожељно, у складу са духом који влада међу тим војницима, да се организују у четничке (партизанске) одреде. (...) Предлажем да се сакупљање ових људи, организовање и формирање одреда повери пуковницима у руској служби Србу и Гојковићу, коњичком потпоручнику (Душану – прим. прев.) Семизу и једном представнику 'Румчерода',²⁴ који су већ познати добровољцима и који су успешно формирали сличне одреде прошле године у околини Тјургу – Северина (Турну Северин – прим. Ј. В). Ради што скоријег формирања ових одреда потребно је поменутој господи официрима издати дозволу да свуда могу обилазити Југословене – ратне заробљенике, уз пружање пуне подршке војних и цивилних власти. (...) У вези са одласком официра Срба, Хрвата и Словенаца из корпуса и њиховом жељом да се прикључе руској војсци, мора се обратити пажња не само на њихову војну спремност, већ и на искреност њихових револуционарних побуда. Дакле, не би требало примити ниједног од тројице наведених официра пре претходне провере, или бар пуковнике Срба и Гојковића”.²⁵

Међутим, сам Александар Срб осуђен у одсуству на Солунском процесу и други „Црнорукци” у Русији, очигледно су већ имали друге планове. У време коначног распада српског корпуса, они су почели да формирају сопствени добровољачки одред, како од војника и официра који су напустили корпус, тако и из редова ратних заробљеника из кијевског заробљеничког логора „Дарница”. Наравно, из разумљивих разлога ова иницијатива није наишла на одобравање српске војне мисије и њеног шефа пуковника Бранислава Лонткијевића, који је уложио велики напор да заустави ове акције, упућујући одговарајуће апеле руским војним властима. У наређењу од 22. августа 1917. године, врховни главнокомандујући детаљно је изнео да „регрутовање треба да врши посебна комисија

²⁴ РУМЧЕРОД – скраћеница за Централни извршни комитет Већа војничких, морнарских, радничких и сељачких депутата Румунског фронта, Црноморске флоте и Одеског војног округа, који је основан у мају 1917. године.

²⁵ *Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*. Сборник документов и материалов (Москва: Наука, 1976), 45–46.

коју ће формирати Кијевски војни округ заједно са представником српске владе, поручником Комненовићем. Прво треба да се регрутују они који желе да ступе у руску војску, затим они који желе да се упишу у радне јединице и на крају, добровољци за попуну губитака у постојећем ударном батаљону, којем треба променити име у 'Специјални ударни батаљон', не додајући му епитет 'Југословенски' ".²⁶ Почетком октобра 1917. године, Лонткијевич је у телеграму команданту позадине руске Врховне команде М. К. Дитерихсу нагласио да су „бивши активни српски потпуковник, сада активни пуковник руске војске Александар Срб и пензионисани мајор Радое Јанковић пре неколико дана кренули из Петрограда за Одесу, како би агитовали међу јединицама корпуса Срба, Хрвата и Словенаца и наговарали добровољце да не иду на Солунски фронт и уопште ширили незадовољство и неповерење према српској влади и командном кадру тог корпуса”.²⁷ Он је, 1. новембра, Дитерихсу послао још један телеграм следећег садржаја: „Од команданта српског резервног батаљона из Одесе примљен је телеграм следећег садржаја: 'У новинама *Одески лист* од 30. октобра објављен је апел неког Црногорца, наводно потпуковника Станишића, у којем апелује на Србе, Хрвате и Словенце да се пријаве у ударне батаљоне који ће бити формиран у Одеси. Сврха стварања ових ударних батаљона је, како се наводи у апелу, да заједно са савезницима продуже борбу до коначне победе над непријатељем, како би се остварило уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на принципима који ће бити у складу са вољом напаћеног народа. Упис је отворен до 30. октобра ове године'. Имам част да пренесем наведено, уз најскромнију молбу да се изда одговарајуће наређење како би делатност овог потпуковника Станишића, иза којег према доступним информацијама стоји бивши српски потпуковник, а садашњи активни руски пуковник Александар Срб, била забрањена, јер је у супротности са интересима српске владе и Југословенског одбора, на чију је молбу, уз сагласност осталих савезника руска влада благоизволела дозволити формирање југословенских јединица у Русији. Делатност потпуковника Станишића коју нису одобрили ни Југословенски одбор ни српска влада представља непријатељску провокацију супротну интересима Јужних Словена, који своју судбину решавају у пуној сагласности са владом Русије и осталим савезницима”.²⁸

²⁶ РГВИА. Ф. 2003., Оп.2, д.330. Л. 246–247.

²⁷ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 298.

²⁸ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 315.

Реакција руских власти била је особена. Одлучили су да Срба, Гојковића и Јанковића пошаљу у Штаб Кијевског војног округа. Убрзо је уследило и наређење следеће садржине: „С обзиром на неприхватљиву агитацију коју врше бивши српски официри који су задржали српско држављанство, а сада се налазе у руској служби, пуковници Срб и Гојковић, као и српски мајор Јанковић, у односу на нашу савезницу Србију, начелник штаба Врховне команде наредио је да се наведени официри одмах пошаљу на располагање дежурном генералу Кавкаског фронта ради упућивања у јединице ангажоване на том фронту”.²⁹ Међутим, ово наређење Ставке, због догађаја који су се одиграли у јесен 1917. године никада није извршено.³⁰

После победе Октобарске револуције, новембра и децембра 1917. године, Александар Срб је у Одеси, од бивших војника корпуса, формирао батаљон од око 200 људи, који је марта 1918. године пребачен у Мариупол где је био ангажован и на заштити имовине имућних грађана од пљачке. Међутим, у ноћи 27. априла 1918. године Срб је убијен у Таганрогу под до данас у потпуности неразјашњеним околностима. Познати историчар Владимир В. Зелењин је изнео тврдњу да су инспиратори убиства „човека опасног за династију” били принц – регент Александар и српски посланик у Русији Мирослав Спалајковић. Ликвидација А. Срба је, по његовом мишљењу, била директно повезана са Солунским процесом против руководиоца српске официрске организације „Уједињење или смрт” („Црна рука”).³¹ Сремчевић и Куреш, који су оптужени за његово убиство, стрељани су 28. априла 1918. године, дан након злочина, док су 15. маја у Јејску погубљени Делић, Рашета и

²⁹ РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д.686. Л. 304.

³⁰ *„Дежурном генералу при Врховном главнокомандујућем 28 октобра 1917 г. Ставка. Командант позадине при Врховном главнокомандујућем.*

Наређење да се бивши официри српско-хрватско-словеначког добровољачког корпуса који су без знања Врховне команде примљени у руску службу, распореде на дужности у јединицама наше војске издато је због потребе да се прекине са њиховим некоректним активностима у односу на нашу савезницу Србију, која се огледају у пропагандној делатности усмереној против српске владе коју су они ширили не само у Одеси већ и у неким другим нашим градовима.

Вршење ове неприхватљиве пропагандне активности умногоме им је олакшала чињеница, да су, налазећи се у резерви, могли слободно да се крећу и посећују разне руске градове.

Стога постављење тих официра на дужности у оперативној војсци представља неопходну меру за спречавање њихове [штетне делатности и у највећој мери] некоректног понашања. При томе би посебно било корисно да се прекомандују на Кавкаски фронт. Генерал-мајор Дитерихс”. Према: РГВИА. Ф. 2003. Оп.1. д. 686. Л. 313–313 (об).

³¹ Владимир В. Зеленин. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921.* (Москва: Мысль 1977), 110–112.

Шовљански под истом оптужбом.³² Такође, постоји и друга, прозаичнија верзија, по којој се убиство догодило због новца. Наиме, Д. Срдих, подофицир из Српског добровољачког корпуса, који је постао славни црвени командант и херој грађанског рата, изјавио је 1932. године, на једном састанку Југословенске групе у Музеју Црвене армије: „Хоћу нешто да кажем у вези са батаљоном потпуковника Срба. Тај батаљон је у почетку био револуционарна јединица, али је затим стрељао 30 људи и кренуо на Дон да се придружи Каледину и Корнилову. О томе постоје тачни подаци у Цетроархиву и Истпрату. Потпуковник Срб је убијен. Материјал о убиству прикупља се у вези са случајем Троцког. Он није убијен из политичких разлога, већ због новчане суме коју је имао са собом. Убио га је један од најближих сарадника (Југословен) због себичних интереса. Батаљон се борио у Фебруарској револуцији као део револуционарних снага, али не и као бољшевички. Када је требао да ступи у борбу на Дону прешао је на страну контрареволуције. За њега кажу да је револуционар, а убијен је због новца. Део његовог батаљона, неких 60–70 људи, отишао је на Дон и борио се против совјетске власти”.³³

И поред тога, биографија Александра Срба, који је вољом судбине био увучен у епохалне догађаје с почетка XX века, како у Србији тако и у Русији, заслужује да јој се историчари студиозно посвете. Такође, може се рећи да, и поред постојања прилично обимне научне и научно-публицистичке литературе која је посвећена делатности организације „Црна рука” и њеној умешаности у Сарајевски атентат, остаје још увек недовољно разјашњена улога њених чланова у догађајима из политичке историје Русије почетком XX века. У вези с тим, биографија Александра Срба, али и других чланова „Црне руке” који су се нашли у Русији, даје могућност да се нешто детаљније осветли и контекст догађаја из политичке историје Русије, како за период револуционарне 1917. године, тако и оних из Првог светског и грађанског рата.³⁴

³² *Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*. Сборник документов и материалов (Москва: Наука, 1976), 113–115.

³³ *Стенограммы заседаний юго-славянской группы 1932 г.*, Российский государственный военный архив (РГВА) Ф. 28361. оп. 2. дело 177. Л. 13.

³⁴ У вези с тим, треба поменути и Душана Семиза, још једног члана „Црне руке” који се нашао у Русији. Његова контроверзна биографија, и поред постојања посебних радова на ту тему, такође може бити предмет детаљног истраживања. Видети: Милена В. Рождественская, „Из истории сербско-русских историко-культурных связей: Душан Иванович Семиз (1884–1955) и его семья. Заметки к материалам петербургских и московских архивов”, *Slověne*, № 2 (2017), 505–524; Ярослав В. Вишняков, „Штрихи к биографии Душана Семиза”, у: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*. Сборник статей, Ответственный редактор А. Ю. Тимофеев (Москва: Институт славяноведения РАН, 2019), 47–60.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори:

АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив
РГВА – Российский государственный военный архив
АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности

Објављени извори:

Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР, Сборник документов и материалов, Москва: Наука, 1976.

Литература:

Vasić, Dragiša. *Devetsto treća (Majski prevrat)*. Beograd: Štamparija 'Tucović', 1925. (reprint izdanje 2000).

Вишняков, Ярослав В. „Балканы: хватка Чёрной руки”, *Военно-исторический журнал*, № 5 (1999), 34–47.

Вишняков, Ярослав В. „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками. Военный переворот 29 мая 1903 года и его последствия для политической жизни Сербии”, *Военно-исторический журнал*, № 3 (2001), 68–77.

Вишняков, Ярослав В. „Чёрная рука” в сербской политике начала XX века”, *Военно-исторический журнал*, № 10 (2014), 8–13.

Вишняков, Ярослав В. „Прочь мундир! Вы или мы! Раскол сербского офицерского корпуса после переворота 1903 года”, *Военно-исторический журнал*, № 2 (2021), 75–80.

Вишняков, Ярослав В. „Сформирование этого корпуса представляется делом... глубоко государственным”. Сербский добровольческий корпус в России в годы Первой мировой войны”, *Военно-исторический журнал*, № 11 (2021), 44–53.

Вишняков, Ярослав В. „Штрихи к биографии Душана Семиза”, у: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*: Сборник статей, Ответственный редактор А. Ю. Тимофеев, 47–60, Москва: Институт славяноведения РАН, 2019.

Денда, Далибор. „Российский союзник на Балканах: сербская армия 1914–1918 гг. (Численность, организация, структура, снаряжение)”, у: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*. Сборник статей, Ответственный редактор Константин В. Никифоров, 57–73, Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.

Звонарев. Константин К. *Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг.* (Репринт издания 1929 г.), Киев: Издательский дом „Княгиня Ольга”, 2005.

Зеленин, Владимир В. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*. Москва: Мысль 1977.

Казимировић, Васа. *Црна Рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903 г. до Солунског процеса 1917 године*. Крагујевац: Призма, 1997.

Маккензи, Дэвид. *Апис. Гениальный конспиратор*. Москва: Фолиум, 2005.
Југословенски добровољачки корпус у Русији. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1954.

Поповић, Никола Б. *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*. Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977.

Поповић, Никола Б. *Срби у грађанском рату у Русији: 1918–1921*. Београд: Институт за савремену историју, 2005.

Поповић, Никола Б. *Србија и руска револуција 1917–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Теплов, Владимир А. *Сербская неурядица*. Санкт Петербург: типолит. В.В. Комарова, 1903.

Рождественская, Милена В. „Из истории сербско-русских историко-культурных связей: Душан Иванович Семиз (1884–1955) и его семья. Заметки к материалам петербургских и московских архивов”, *Slovēne*, № 2 (2017), 505–524.

Dr. Yaroslav V. Vishnyakov, Associate Professor
MGIMO Institute, MFA,
Moscow (Russian Federation)
E-mail: vishnyakov@yandex.ru

ALEXANDER SRB – A SERBIAN OFFICER IN THE RUSSIAN SERVICE

(Summary)

The paper is devoted to the strokes of the biography of the Serbian Army Colonel A. Srb, which is incorporated into the key events of the political history of Serbia and Russia at the beginning of the 20th century, and he himself was not just a participant in them, but also had some influence on them. A participant in the 1903 Coup and all the vicissitudes of the Serbian politics at the beginning of the 20th century, an active member of the organization "Unification or Death", who arrived in 1916 with Fr. Corfu to Russia to recruit the Serbian Volunteer Corps, became a witness and participant in the difficult events of 1917. The study of his biography, replete with white spots, allows a deeper understanding of the context of the seething political life that took place both in Serbia and Russia.

KEY WORDS: Alexander Srb, Dragutin Dimitrievich (Apis), Karageorgievich Dynasty, Serbia, Serbian Volunteer Corps, Dobruja